

Відгук офіційного опонента

доктора психологічних наук, професора Потапчука Євгена Михайловича
на дисертаційну роботу Широбокова Юрія Миколайовича «Психологія
військового полону», представлену на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук
за спеціальністю 19.00.09 – психологія діяльності в особливих умовах

Практика свідчить, що будь-який воєнний конфлікт, як форма розв'язання гострих суперечностей з двостороннім використанням воєнної сили, завжди породжує руйнацію, травматизацію та людські страждання. Серед жахливих наслідків збройних конфліктів є не тільки загибель чи поранення людей, а й поневолення військовослужбовців противником та позбавлення їх волі. На жаль, як це не боляче визнавати, проблема військового полону залишається актуальною для нашої держави і у XXI ст. Звідси виникає потреба в науковому осмисленні такої складної психологічної проблеми як виживання людини в умовах примусової ізоляції.

Очевидно, що саме актуальність цієї проблематики, досвід роботи з військовополоненими зумовила вибір теми дисертаційного дослідження Широбовим Юрієм Миколайовичем, який досліджує психологію військового полону. Обрана автором тема дисертаційного дослідження набуває особливої актуальності в контексті того, що й зараз громадяни України перебувають в полоні незаконних збройних формувань квазі-державних утворень ДНР/ЛНР.

Детальне вивчення дисертаційного дослідження та автореферату свідчить про те, що дисертаційна робота Юрія Миколайовича, зважаючи на новизну та перспективність її результатів, є закономірною реакцією на вимоги практики і має важливе значення для психології діяльності в особливих умовах. Насамперед, дисертаційне дослідження привертає до себе увагу тим, що: *по-перше*, дисертант здійснює науковий синтез концептуально оформлених знань про військовий полон як певний психологічний феномен, основою якого є насильство, що насаджує у свідомості військовополоненого невпевненість у собі

та провокує почуття відсутності життєвої перспективи; *по-друге*, розробляє теоретичні, організаційно-методичні та практичні засади мінімізації психологічного впливу негативних наслідків поневолення на особистість військовополоненого; *по-третє*, розробляє соціально-психологічну модель наслідків військового полону та визначити особливості організації реінтеграції і надання постізоляційної допомоги та підтримки звільненим з полону військовослужбовцям.

У першому розділі «Генезис військового полону в культурно-історичному розвитку України» дисертантом визначено психологічні особливості ставлення до військовополонених, як з боку ворога так і з боку власної країни на різних етапах її культурно-історичного розвитку: у стародавній та середньовічній Русі; за умов встановлення централізованої Російської держави (XVIII ст. - перша половина XIX ст.); на початку XX століття (російсько-японська (1904-1905рр.) та Перша світова війни (1914-1918рр.); у роки Другої світової війни (1939-1945 рр.); під час участі СРСР у війни в Афганістані (1980-1989 рр.).

У другому розділі «Організація роботи та методи дослідження» автором наведено характеристику методологічної основи побудови дослідження, обґрунтовано вибір груп досліджуваних та використаних методів та психодіагностичних методик дослідницької роботи. При виборі методів дослідження та психодіагностичних методик дисертант змушений був брати до уваги особливі обставини проведення дослідження та специфічні умови реалізації етапу збору емпіричних даних. Тому у процесі здійснення емпіричного дослідження надавав перевагу тим методам та методикам, які не могли нанести додаткової шкоди звільненим з полону бранцям.

У третьому розділі «Види, стадії та фази сучасного військового полону» дисертантом чітко розкрито результати аналізу етимологічних та асоціативних складових категорії «полон», визначено види, стадії, фази та психологічний простір сучасного військового полону.

У четвертому розділі «Особливості впливу реальної чи уявної ситуації військового полону на психічний стан військовослужбовців та

військовополонених» подано результати аналізу категорій полонопобоювання та пропаганда полону в системі психологічного протиборства воюючих сторін. Крім того, визначаються методи підриву психіки бранців в умовах сучасного військового полону та надається порівняльна характеристика використовуваних терористами, сучасними піратами та представниками незаконних збройних формувань «ДНР/ЛНР» методів психологічного впливу на заручників та полонених.

У п'ятому розділі «Психологічні типи командирів незаконних збройних формувань, які утримують українських військовополонених у зоні проведення операції об'єднаних сил» дисертантом розкрито психологічні особливості командирів військових підрозділів збройних сил Російської Федерації, ватажків незаконних збройних формувань квазіреспублік ДНР/ЛНР та найманців, у полоні яких перебувають українські військовослужбовці.

У шостому розділі «Соціально-психологічна модель наслідків військового полону» дисертантом розкрито соціально-психологічну модель наслідків військового полону та докладно розглянуто виділені рівні психологічних феноменів, що входять до складу цієї моделі, зокрема: макрорівень (або причинний) рівень, що відображає соціальні та особистісні фактори та сутність становлення «ідентичності полоненого»; основний (або ціннісно-смысловий) рівень, що розкриває особистісні особливості військовополоненого та типологію його базових психічних процесів та явищ та мікрорівень (поверховий) рівень, що відображає фізіологічні та поведінкові новоутворення у колишніх військових бранців.

У сьомому розділі «Особливості реінтеграції та надання постізоляційної допомоги та підтримки звільненим з полону військовослужбовцям» автором у логічній послідовності визначено стратегію, основні завдання та принципи реінтеграції колишніх військовополонених до умов мирного життя. Дисертант зазначає, що метою реінтеграції військовополоненого до умов мирного життя є допомога колишньому бранцю по-новому побудувати своє життя, відчутти себе знову здоровою, захищеною й цілісною особистістю. Основними завданнями

реінтеграції колишніх військовополонених у мирне суспільство автор вважає: забезпечення їх базових потреб і стабілізація ситуації; відновлення зв'язків у родині та в суспільстві; відновлення самоідентичності і сенсу життя; відновлення людської гідності.

Загалом у процесі свого дослідження дисертант дійшов висновку, що в сучасних збройних конфліктах військовий полон набуває нових різноманітних форм, які дають можливість поділити його на три основні види: військовий полон за психологічним типом «військовий підрозділ» (підрозділ, що укомплектований військовослужбовцями діючої армії РФ); військовий полон за психологічним типом «підрозділ професійних найманців»; військовий полон за психологічним типом «бандформування» (сформований з числа кримінальних елементів та місцевих жителів).

Процес перебування в статусі військовополоненого має певні фази протікання, серед яких виділяє: *фазу вітальних реакцій*, що характеризується підпорядкуванням усіх дій військовослужбовця збереженню власного життя з характерним звуженням свідомості, зміною моральних норм та обмежень, порушеннями сприйняття часових інтервалів та внутрішніх подразників; *фазу шоку з проявами надмобілізації*, що характеризується загальним психологічним напруженням, мобілізацією психофізіологічних резервів, загостренням сприйняття та збільшенням швидкості розумових процесів, проявами безрозсудної сміливості (особливо під час рятування побратимів) при одночасному зниженні критичної оцінки ситуації, але збереженні здатності до цілеспрямованої діяльності; 3) *фазу психофізіологічної демобілізації*, що характеризується збільшенням інтенсивності тих чи інших проявів спілкування або навіть виникненням форм активного спілкування, невластивих за інших умов цим військовослужбовцям; *фазу вирішення*, коли поступово стабілізується настрій та самопочуття, але зберігається знижений емоційний фон, обмеження контактів з оточуючими, гипомімія (маскоподібність обличчя) та амімія (відсутність емоцій), зниження інтонаційного забарвлення мови, сповільненість рухів, порушення сну та апетиту; *фазу відновлення психофізіологічного стану*,

коли активізується міжособистісне спілкування, турбота про товаришів, нормалізується емоційне забарвлення мови та мімічних реакцій, спостерігаються прояви гумору та жартів; *фазу конфліктогенності*, коли в більшості полонених спостерігаються стійкі порушення сну, невмотивовані страхи, кошмарні сновидіння, що перетворюються в нав'язливість, мають місце порушення діяльності шлунково-кишкового тракту та серцево-судинної систем.

Дослідник справедливо наголошує, що захоплення в полон самими військовополоненими сприймається як подія, що має травматичний характер. Стресогенні умови військового полону не залишаються без наслідків на всіх рівнях особистості колишнього бранця (соціально-психологічному, індивідуально-психологічному та психосоматичному) та стають глибокою психологічною кризою. Ця криза вже в мирному житті виявлятиметься в осмисленні і переживанні соціальних стереотипів про військовополонених, засвоєнні соціальної стигми бранця, дезгармонізації «Я-концепції» і порушенні особистісної та соціальної ідентичності.

Заслуговує на увагу прагнення дисертанта здійснити ґрунтовне наукове осмислення основних *психологічних просторів сучасного військового полону*, зокрема ним виділено і охарактеризовано: психологічний простір «*вибору*» (ситуація військового полону залежно від військової спеціальності, до якої належить полонений, підрозділу, де він проходив службу, та виду підрозділу, який його полонив, зумовлює моральну складову під час вибору між життям та смертю); психологічний простір «*культурна травма*» (під час перебування військовослужбовця у полоні відбуваються негативні трансформаційні процеси умов його життя); психологічний простір «*експлуатації*» (військовополонений використовується як вагомий психологічний компонент перемоги над супротивником, як показник морального розкладання ворожої армії. Однією з основних характеристик даного простору стає примушення військовополонених до участі у зйомці постановочних відео за попередньо підготованим сценарієм); психологічний простір «*боротьба*» (зумовлюється внутрішнім протиборством між вибором військовополоненим однієї зі стратегій поведінки: «протистояння»,

«ухиляння» або «колаборації»); психологічний простір *«колаборація»* (примусова співпраця та спонукання військовополонених до певних дій, які потім можуть бути використані проти самих полонених або для подальших інформаційно-емоційних маніпуляцій); психологічний простір *«ідеологічна (релігійна) обробка»* (зміни у військовополоненого власних політичних, релігійних та інших переконань. Саме у цьому просторі на перший план висуваються задачі «промивки мізків» військовополоненим з метою схилення їх до співробітництва); психологічний простір *«нажива»* (експлуатація військовополонених може набувати форм торгівлі, коли людину просто використовують як товар).

Загалом, наукова новизна дисертаційного дослідження сумніву не викликає. Дослідником вперше: визначено та обґрунтовано універсальну концепцію, що розглядає військовий полон, як психологічний феномен у всьому різноманітті його сторін і в органічній єдності складних елементів; узагальнено види, стадії, фази та психологічний простір сучасного військового полону; виділено та охарактеризовано психологічні типи командирів військових підрозділів Збройних Сил Російської Федерації, ватажків незаконних збройних формувань, командирів підрозділів найманців, які утримують українських військовополонених в районах проведення антитерористичної операції/операції об'єднаних сил; запропоновано соціально-психологічну модель наслідків військового полону. Крім цього, здобувачем удосконалено стратегію, основні завдання та принципи реінтеграції до умов мирного життя та постізоляційної допомоги та підтримки звільнених з полону військовослужбовців.

Дисертаційна робота має чималу практичну значущість, яка полягає у можливості використання отриманих результатів для психологічної постізоляційної допомоги та підтримки звільнених з полону військовослужбовців.

Щодо оформлення дисертації та автореферату, то воно відповідає державному стандарту згідно з «Порядком присудження наукових ступенів». Дисертаційна робота складається зі вступу, семи розділів, висновків та списку

використаних джерел. У змісті дисертації дотримано систематичності та каузальної послідовності викладу фактів і внутрішньої логіки їх висвітлення. Обсяг основного тексту відповідає вимогам ДАК стосовно мінімального об'єму докторських дисертацій.

Основні результати дослідження знайшли своє відображення у 5 монографіях (одна з яких одноосібна); 21 статті у наукових фахових виданнях, затверджених переліком МОН України; 4 статтях у наукових виданнях іноземних держав; 2 статтях у наукових виданнях, що не входять до переліку МОН України як фахові з психологічних наук; 28 тезах матеріалів науково-практичних конференцій.

Вивчення дисертаційної роботи та автореферату дозволяє зробити висновок про високу ступінь обґрунтованості наукових положень та висновків. Водночас, необхідно висловити низку зауважень:

1. У процесі теоретичного дослідження дисертант приділяє дещо забагато уваги вивченню генезису військового полону в контексті культурно-історичного розвитку України, що представляє наукову цінність більше для історії психології, ніж для психології діяльності в особливих умовах. Крім того, виникає питання щодо того, *чому висновок до першого розділу закінчується не коротким резюме стосовно необхідності проведення подальшого дослідження визначеної теми, а цитуванням думки зарубіжного психолога Л. Китаєва-Смика?* На нашу думку, використання цитати у висновках є недоречним, оскільки це не є відображенням здобутих результатів.

2. У другому розділі дисертаційного дослідження дисертантом обґрунтовано методологію дослідження, проте у загальних висновках методи вирішення поставленої в дисертації наукової проблеми чомусь не розкрито.

3. У підрозділі 2.2. вказується, що всі автобіографічні історії бранців були піддані контент-аналізу за певними категоріями. Потребує пояснення процедура визначення переліку категорій («пошук нового», «уникання небезпеки», «нарцисизм, демонстративність», «залежність від заохочення», «контроль»,

«відсутність контролю», «хтось інший контролює», «хтось інший не контролює», «пасивні застави», «мета», «труднощі», «подолання»).

4. У змісті підрозділу 6.2 дисертант вказує, що різне поєднання чинників дисгармонізації «Я-концепції» колишніх військовополонених обумовлюватиме прояв таких їхніх типів: «Невдахи»; «Жертви»; «Мисливця»; «Мазохіста»; «Переможця»; «Вигнанця»; «Скривдженого»; «Героя». Проте не зрозумілим є те, кому належить авторство в науковому обґрунтуванні назв цих типів і наскільки кожна назва чітко окреслює психологічну суть бранця.

5. Дисертаційне дослідження тільки виграло б, якби здобувач, опираючись на результати дослідження, розробив *практичні рекомендації щодо психологічної підтримки колишніх бранців членами їх сімей*.

6. Не зважаючи на достатньо презентабельну характеристику у загальних висновках дисертації найважливіших наукових та практичних результатів, доцільно було б наголосити на *якісних і кількісних показниках* здобутих результатів та обґрунтувати їхню достовірність.

7. У підрозділі 2.2 дисертант вказав, що дослідження було реалізовано в процесі послідовного проходження таких етапів: *Пошуковий етап* (2014–2015 рр.), *Основний етап* (2015–2018 рр.), *Теоретико-узагальнюючий етап* (2018–2019 рр.). Зважаючи на часові інтервали наукового дослідження, виникає питання *про доцільність подання у списку опублікованих автором праць за темою дисертації статей, що були опубліковані у 2003-2004 роках, наприклад таких як:*

Широбоков Ю.М. Психологічні особливості спілкування військовослужбовців в умовах тактико-спеціальних навчань. Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, психологія. Харків, 2003. Вип. 1(16). С. 134-140.

Широбоков Ю.М. Екстремальні ситуації в діяльності військовослужбовців при виконанні навчально-бойових завдань. Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, психологія. Харків, 2003. Вип. 3(18). С. 139-145.

Широбоков Ю.М. Прояви девіантної поведінки у військовослужбовців в умовах виконання навчально-бойових завдань. Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, психологія. Харків, 2004. Вип. 2(20). С. 211-216

8. У вступі варто було б подати чітке формулювання наукової проблеми.

Проте зроблені зауваження мають переважно суб'єктивний характер і не впливають на загальну позитивну оцінку дисертації.

Вивчення дисертаційної роботи та автореферату дозволяє зробити *висновок* про те, за актуальністю теми, а також ступенем новизни й обґрунтованості дисертаційна робота Широбокова Юрія Миколайовича повністю відповідає вимогам щодо присудження наукових ступенів, що висуваються до здобувачів наукового ступеня доктора психологічних наук, а здобувач заслуговує присудження йому наукового ступеня доктора психологічних наук зі спеціальності 19.00.09 – психологія діяльності в особливих умовах.

Офіційний опонент

завідувач кафедри практичної психології та педагогіки

Хмельницького національного університету

доктор психологічних наук, професор

заслужений працівник освіти України

Потапчук Є. М.

Підпис Потапчука Є. М. засвідчує:

проректор з наукової роботи

доктор технічних наук, професор

Синюк О. М.